

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

19. АУФС – Англо-український фразеологічний словник / Уклад. К. Т. Баранцев. – К. : Знання, КОО, 2005. – 1056 с.
20. Культурология. XX век. Энциклопедия в двух томах / Глав. ред. и сост. С. Я. Левит. – СПб. : Университетская книга, 1998. – Режим доступу : <http://psylib.org/ua/books/levit01/index.htm>
21. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
22. СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / Укл. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 2008. – 1104 с.
23. ССІС – Сучасний словник іншомовних слів / Укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
24. DIO – Dictionary of Idioms and Their Origins / Linda and Roger Flavel. – L. : Kyle Cathie Ltd, 2006. – 343 р.

ТОПОНІМ ЯК НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИРАЗНИК ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ СЕМАНТИКИ ПОБАЖАНЬ (на матеріалі німецької та української мов)

ГОЛОВІНА Н. Б.

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

На сучасному етапі розвитку лінгвістики значно активізується вивчення проблеми фразеологічної семантики. Учені знаходять нові факти про фразеологічне значення як джерела не лише мовної, але й культурної інформації.

Проблематиці “мова (фразеологія) і національна культура” присвячені роботи багатьох дослідників. Зокрема це праці Т. Григоренко, Л. Даниленко, С. Денисенко, В. Жайворонка, В. Ковалья, Н. Мазур, Ф. Медведєва, Л. Мельник, К. Мізіна, В. Мокієнка, О. Назаренко, Н. Скоробагатько, Л. Скрипник, Д. Ужченка, В. Ужченка та інших. Особливий інтерес для науковців становлять фразеологізми, що відбивають народні традиції, обряди та звичаї того чи іншого народу, історичні факти його життя. Чільне місце серед етнофразем (В. Телія), посідають побажання, які, за словами М. Сумцова, представляють великий інтерес для істориків побуту, літератури, культури, загалом для розуміння народної психології. Свого часу видатний вчений писав: “В усіх країнах найкращі люди дорожили побажаннями та намагались закріпити та зміцнити їх у буденному житті” [9, с. 2]. Серед інших фразеологічних одиниць, вони вирізняються особливою функціональною активністю та яскравою експресивною конотацією. Будучи пов’язаними з соціальними нормами людської поведінки, традиційними способами спілкування представників певного соціуму, побажання створюють той вербальний фон, у якому яскраво виявляються його культурні цінності.

Об’єктом нашого аналізу є фразеологізми зі значенням побажання німецької та української мов з компонентом-топонімом. Мета розвідки – вивчення ролі слова-топоніма як образно-смыслового центру в формуванні фразеологічної семантики побажання у двох мовах. Основним її принципом – є погляд на мову як

на живий діяльнісний “організм” (energeia, за В. Гумбольдтом) у релятивно-синергетичній єдності з іншими детермінантними та взаємно детермінованими підсистемами дійсності, зокрема, індивідуальною й колективною свідомістю, культурою, соціальним полем і т. ін. [8, с. 257].

У пропонованій статті поставлено такі завдання: дослідити імовірні джерела походження фразеологізмів-побажань (ФП) з компонентом-топонімом (КТ); визначити екстралінгвальні чинники конотативних значень слів-топонімів, зокрема, історично зумовлені асоціативні зв'язки з реальними або вигаданими об'єктами, характерними ознаками, подіями, вчинками, пов'язаними з ними, врешті здійснити реконструкцію внутрішньої форми ФП, до складу яких входять слова-топоніми, що дозволить простежити процес перетворення КТ в загальну назву з певним значенням і яскравим експресивним забарвленням. Щоб з'ясувати походження та розкрити шлях фразеологізації побажань цієї групи, ми звернулися до історичних, етнографічних та фольклорних матеріалів, залучили енциклопедичні дані двох мов.

Як відомо, процеси, пов'язані з семантизацією стійкої сполуки, з появою загального переносного значення, формуванням внутрішньої форми, – тривалі, непрості і багатоманітні. Вони визначаються особливим характером метафоричної образності й експресивності, закладених у стійкій сполуці, ступенем її мотивованості і, нарешті, своєрідністю семантичних відношень у кожній конкретній мові. Становлення ФП характеризується не тільки перенесенням найменування, а й глобальними зрушеннями в структурі лексичного значення компонентів, у результаті чого відбувається “докорінна перебудова відповідних сем, зміщення у них ієрархічної залежності денотативних, конотативних і потенційних (віртуальних) сем, що приводить, з рештою, до виникнення фразеологічного значення, в основі якого лежить <...> поняття” [2, с. 94-95]. Це не просто процес десемантизації слів, що становлять словосполучення, а утворення з того чи іншого сполучення слів особливої одиниці мови з її особливими властивостями. При переосмисленні такого сполучення, слова, які входять до нього (особливо первинно-номінативного значення), дезактуалізуються в семантичному відношенні, втрачаючи при цьому предметну спрямованість, колишню здатність розмежуватись на диференційні семантичні ознаки. З моменту утворення фразеологізм усім лексичним складом починає відображати таку позамовну діяльність (предмети, явища, події, властивості, уявлення і т. ін), з якою втратили (повністю або частково) зв'язок самі компоненти [4; 7, с. 80]. Новий образ, який є результатом узагальнення і якісного перетворення розрізнених конкретних уявлень, пов'язаних з тим чи іншим денотатом (референтом) є для кожного народу специфічним [5, с. 310-314]. Він виникає на основі колективно-закріпленою за назвою інформації, яка безпосередньо пов'язана з історико-культурним життям суспільства, за О. Потебнею, як “спільного (А) для даного (а) і нового (Х, Б), безліч разів інтерпретованого у формулі А – а – Х (Б)” [6, с. 83, с. 136].

Слова-топоніми (назви місць та місцевостей, річок, гір та ін.) є “важливими показниками локальної атрибуції фразеологізмів” [1, с. 63]. Конотативні нашарування слова-топоніма, які виникають під впливом різних екстралінгвальних чинників, сприяють його метафоризації та відіграють вирішальну роль у фор-

муванні фразеологічної семантики побажання. У структурі ФП КТ не співвідноситься з одиничними уявленнями про об'єкт, основу ядра їхнього фразеологічно зв'язаного значення становить узагальнене поняття. Завдяки КТ побажання та прокльони досліджуваних мов певною мірою зберігають асоціативний зв'язок з їх первинною семантикою. У свою чергу, це дозволяє здійснити лінгвокультурологічний аналіз їх внутрішньої форми в напрямку історичної ретроспективи, а відтак визначити джерела їх походження. При цьому внутрішню форму (ВФ) ми розглядаємо як засіб вираження зв'язку між зовнішньою формою і змістом ФП.

Звернімося до конкретного матеріалу. Приклад розвитку негативної конотації під впливом екстралінгвальних чинників становить КТ *Берн*, зафіксований у складі ФП укр. *А возили б тебе до Берна!* В збірнику “Галицько-руських народних приповідках” читаємо: “Берн – відоме місто на Мораві, куди ще до 60-х років ХІХ ст. доправляли тяжких злочинців для відбування покарання” [15, с. 251]. З огляду на подану І. Франком історичну довідку, неможливо заперечувати той очевидний факт, що семантичним акцентом виділеного ФП є злопобажання. Його семантика виникає під впливом колективних фонових знань про денотат. Унаслідок перегрупування сем КТ *Берн* вичерпує свої ономастичні функції, перестає бути вираженням абсолютної одиничності, натомість отримує негативний емоційно-оцінний ореол, який стає вирішальним у процесі його фразеологізації в побажанні.

Внаслідок послаблення зв'язків між назвою і денотатом одиничне поняття або зовсім стирається, забувається, або відходить на другий план, а центральне місце займають конотативні елементи [10, с. 91]. Так, не замислюючись над первісною семантикою побажання *Ab nach Kassel!*, німці активно використовують його в значенні “тетя з перед очей! Скатертю дорога!”, яке подає німецько-фразеологічний словник (1981) [16; 11]. В основу фразеологічного значення ФП покладено певні історичні події, пов'язані з містом Кассель. За часів війни північноамериканських колоній Великої Британії за незалежність (1775–1783 рр.), гессенські князі доправляли до Касселя проданих підданців-новобранців для участі у війні. На розвиток негативної конотації КТ *Kassel* та загалом негативної семантики фразеологізму *Ab nach Kassel!* міг, на нашу думку, вплинути ще один історичний факт. У 1870р., збудована над містом фортеця *Wilchlmshöhe*, стала місцем заслання Наполеона ІІІ, якого було взято в полон біля Седану під час франко-прусської війни (1870–1871рр).

“Національний маркер може бути закріплений і як компонент, і на рівні прагматичної частини значення як вияв національного погляду на ціннісні характеристики предмета чи явища” [3, с. 10]. Яскравим прикладом поєднання цих двох елементів є ФП укр. *Втікай на Поділля!* І. Франко пояснює цей вислів так: “шукай собі прибуткового місця, дармового хліба” та додає: “натяк на так звані “тісні роки”, коли з гір та з Підгір'я багато людей мандрувало на Поділля, звідки більшість з них уже зовсім не вертала” [15, с. 287]. Аби зрозуміти чому, як стверджує видатний дослідник, більшість людей залишалися на Поділлі, а відтак визначити шляхи формування семантики фразеологізму та ролі слова-топоніма в цьому процесі, звернемося до історії Українських земель. За історичними даними, по закінченні війни з турками 1667–1672 рр., після підписання

Білоцерківського договору, польська шляхта поверталася до своїх маєтків і намагалася відновити феодально-кріпосницькі порядки. Території Польського воєводства (суч. Центральна Україна) були передані в 1672 р. Турції, а маєтність залишилась за Польщею. Прагнучи отримати “кредит довіри” населення, Польща проголосила території своїх маєтків (в тому числі й Поділля) “вільними землями”, які тимчасово звільнялися від сплати податків. Унаслідок впровадження такого закону за короткий час стрімко зростає матеріальний добробут місцевих жителів, значно активізується розвиток кустарництва, тваринництва, рільництва, інших галузей сільського господарства. Відвідавши в 1702 році Поділля, французький мандрівник де Далераль записує: “край, де течуть молочні ріки в медових берегах”. Усе це дозволяє стверджувати, що ФП укр. *Втікай на Поділля!* характеризується позитивною семантикою, його уживання пов’язується з доброзичливими побажаннями кому-небудь. При цьому КТ *Поділля* виявляється як культурно та історично, так і семантично значущим його елементом. Він складає образно-мотиваційну базу наведеного ФП на основі таких позитивно оцінних понять, як ‘воля’, ‘багатство’, ‘прибуток’ та ін.

Національно-культурна специфіка детермінується не мовою, а формується в процесі життєдіяльності конкретного соціуму, в системі вибудованих ним цінностей, відбитих у мові через наявність культурної конотації [12, с. 214]. Аналізуючи питання про національно-специфічне вербальної категорії реальної дійсності, дослідники відзначають, що “якщо і є дещо специфічне в розумовій діяльності носіїв тієї чи іншої мови, то джерела його слід шукати у зовнішній діяльності, дериваті мислення” [11, с. 20].

Потрапляючи в сферу людської діяльності, природа залучається до сфери культурних інтересів соціуму та отримує оцінку історично-культурного характеру. Людину оточують не лише природні явища, а й артефакти – предмети, створені людьми, виробничий досвід, навички, традиції, соціально-економічні умови тощо. Так, наприклад, ФП укр. *Щоб знав по чім в Тростянці гребінці!* [17, с. 736] з КТ *Тростянці* містить назву предмета догляду за волоссям *гребінець* для розчісування або скріплення волосся і прикрашення жіночої зачіски. Місто Тростянець, назва якого відома ще з 1598р., нині є одним із найбагатших за видовим складом в Україні дендрологічним парком-заповідником. Найбільш цінним серед його рослин є козачий ялівець – дерево родини кипарисових з лускоподібними шишками [14, с. 1424]. Місцеві майстри здавна використовували його деревину для виготовлення різних предметів побуту, хатнього оздоблення, домашнього начиння, жіночих прикрас, у т. ч. гребінців. Ціна таких виробів на ярмарку була надто високою для жителів інших місцевостей, тому подарунок з тростянецького козачого ялівця вважали дорогим. Отже, КТ *Тростянці*, як загальна назва, збагачує метафоричний зміст ФП *Щоб знав по чім в Тростянці гребінці!*, створює умови для розвитку нових асоціативних конотативних сем, окрім того, служить засобом евфемізації.

За О. Потебнею “мова виникає із асоціацій і дає початок новим асоціаціям” [7, с. 96]. Свого часу в збірнику “Українські приказки, прислів’я і таке інше” (1864) М. Номис, записав вислів *А щоб понав на Серпяжин шлях!* з приміткою “біля Канева” (13624). Пізніше, в 1896 р., пояснюючи його значення, М. Сумцов наводить думку Ізопольського, що шлях отримав назву від імені козацького

гетьмана Серпяги-Підкови; “його вважали небезпечним через розбійництво” [9, с. 17].

Ми звернулися до історії українського козацтва та з’ясували цікавий історичний факт, який, на нашу думку, цілком міг сприяти виникненню зазначеного ФП. Під час битви з молдавським господарем Петром під Ясами (1577 р.) стали відомими “чарівні” здібності козака Серпяги, який гнув ворогів, як підкови, до того ж одним подихом, через що й отримав прізвисько Підкова. Серед інших він вирізнявся не тільки своєю силою, але й винахідливістю, військовим талантом. Отже, завдяки КТ *Серпяжин шлях* ФП *А щоб понав на Серпяжин шлях!* може означати “щоб потрапив у пастку”.

“Приповідка як монета: поки в обігу, – кожний знає її ціну, а вийде з обігу, то й робиться не раз просто загадкою, особливо коли оперта на якійсь грі слів або являється ремінісценцією якогось мандрівного анекдоту або якогось місцевого, давно забутого факту [13, с. 179]. Таких прикладів серед українських побажань ми знайшли чимало, натомість жодного серед вилучених ФП німецької мови. Так, про ФП *Щоб тебе понесло на Щокотин слід!* М. Номис пише: “вовки з’їли багатого козака Щокота” [18, с. 208]; М. Сумцов стверджує, що прокльони *Бодай ти, долино Кодино, мхами, болотами западала!* та *Бодай тебе не минула Вересоцька гребля!* стосуються часів російсько-турецької війни [9, с. 23]; походження ФП *А здуло б ті, як Бачинську гору!* та *Вигнали б тебе, як Бачинську гору!* І. Франко пов’язує з таким фактом: “Бачинська гора в селі Бачині висока і крута, звісна всім, що ідуть до Самбора з правого берега Дністра, бо через неї йде гостинець і з її верха круто сходить до ріки” [15, с. 9]. Як бачимо, слова-топоніми, широко вживані в побажаннях різної семантики, виступають основою їх вмотивованості, виконують функції з’єднувального ланцюжка між змістовою та формальною сторонами.

Підводячи підсумки, підкреслимо, що в нашій статті ми дослідили компонент-топонім як один із національних виразників семантики фразеологізмів зі значенням побажання в німецькій та українській мовах.

Проведений лінгвокультурологічний аналіз внутрішньої форми побажань / прокльонів двох мов дозволяє зробити висновок про взаємозв’язок двох компонентів – семантичного (фразеологізму) та конотативного (слова-топоніма), головним призначенням якого є збереження та передавання особливої культурно значущої інформації про об’єкт, пов’язані з ним історичні події, зокрема колективну оцінку цих подій з боку представників певного соціуму.

Подальше ретельне дослідження фразеологізмів цього типу сприятиме подоланню труднощів у вивченні їх походження, а також допоможе розкрити складний шлях формування їх фразеологічної семантики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б. М. Англійські фразеологізми з власно іменним компонентом / Б. М. Ажнюк // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 61–65.
2. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / Микола Федорович Алефіренко. – Харків : Вид-во при ХДУ видавничого об’єднання “Вища школа”, 1987. – 136 с.

3. Архангельська А. М. До питання про статус національного і культурного в мові / А. М. Архангельська // Слов'янський вісник : зб. наук. пр. Серія "Філологічні науки" Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету. – Вип. 8. – Рівне : РІС КСУ, 2009. – 205 с. – С. 7–11.
4. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов / Влас Платонович Жуков. – М. : Просвещение, 1978. – 160 с.
5. Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства / Михайло Петрович Кочерган. – К. : Вид. центр "Академія", 2006. – 424 с.
6. Потебня А. А. Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потебня. – Одесса : Гос. изд-во Украины, 1922. – 188с.
7. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка / Александр Афанасьевич Потебня. – Харьков : ДВУ, 1930. – 110 с.
8. Селіванова О. О. Фразеологічні студії в сучасному парадигмальному просторі лінгвістики / О. О. Селіванова // Проблеми зіставної семантики : зб. наук. ст. – Вип. 7. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2005. – С. 257–262.
9. Сумцов Н. Ф. Пожелания и проклятия (Преимущественно малорусские) / Николай Фёдорович Сумцов. – Харьков : Типография Губернского правления, 1896. – 26 с.
10. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы) / Александр Александрович Тараненко. – К. : Наукова думка, 1989. – 256 с.
11. Тарасов Е. Ф., Сорокин Ю. А. Национально-культурная специфика речевого и неречевого поведения / Е. Ф. Тарасов, Ю. А. Сорокин // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М., 1977. – С. 14–38.
12. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / Вероника Николаевна Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 284 с.
13. Франко І. Галицько-руські народні приповідки / Іван Франко. Вибрані статті про народну творчість. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – С. 173–180.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

14. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2001. – 1441 с.
15. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко // Етнографічний збірник. – Львів, 1901. – Т. 16. – 310 с.
16. Німецько-український фразеологічний словник : в 2-х т. / Уклад. В. І. Гавриць, О. П. Пророченко. – К. : Рад. школа, 1981. – Т. 1. – 416 с.
17. Українські народні прислів'я та приказки : Дожовтневий період / Упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – К. : Державне вид-во художньої літератури, 1963. – 791 с.
18. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники Марковича и других / Спорудив М. Номис. – С.-Петербург в друкарнях Тиблена и комп. И. Кулиша, 1864. – 304 с.